

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(64): 263-266

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

डा.सुप्रिया बेरा

अनुसन्धानप्रकाशनविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः,

आन्ध्रप्रदेशः-517507

योगदर्शने आध्यात्मिक भक्तियोगाश्च

डा. सुप्रिया बेरा

सारांशः (abstract) - अस्माकं विश्वप्रसिद्धे भारतभूमिः, अनेकधर्मानाम् जन्मभूमिः च। प्राचीनकालात् एव भक्तिमार्गस्य प्रचारः भवति। अस्माकं भक्तिभावना सर्वेषां प्रकाराणां धार्मिकपूजानां, ईश्वरेण सह सम्बन्धस्य च मूलं भवति। सर्वेषां ईश्वरार्थिनां सर्वेषां योगिनां सर्वेषां भक्तानां च भक्तिसाधनानि आवश्यकानि सन्ति। भक्तिं विना कोऽपि ब्रह्मविद्यायाः उच्चपीठे उपविश्य तेन माध्यमेन ईश्वरज्ञानं दिव्यज्ञानं प्राप्तुम् आशां कर्तुं न शक्नोति। भक्तिमीमांसायाम् ईश्वरस्य प्रति परमप्रेमः भक्तिः इति उच्यते -

सा परानुरक्तिरीश्वरे।¹

अत्र अनुरागस्य अर्थः ईश्वरस्य वा स्वस्य प्रियदेवतायाः वा कामविहीनः आसक्तिः। यदा भक्तिः पराकाष्ठां प्राप्नोति तदा भक्तस्य मनः ईश्वरे पूर्णतया लीनः भवति, अद्वैतं च प्राप्नोति। तस्मिन् महती आनन्दस्य धारा प्रवहति एव। नारदसूत्रे नारदऋषिः ईश्वरप्रति परमं प्रेम भक्तिचिह्नरूपेण वर्णितवान् अस्ति -

सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा।²

भक्ति योग साधना - शान्तिं सुखं च प्राप्तुं सरलतमः उपायः ईश्वरभक्तिः एव भक्तस्य कृते ईश्वरस्य सम्पूर्णसृष्टेः प्रेम्णः सर्वाधिकः ईश्वरस्य उपासना अस्ति। ईश्वरः स्वयम् गीतायाम् उक्तम् -

समःशत्रोश्च मित्रे च तथा मानापमानयोः।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः॥³

"शत्रुमित्रयोः आदर-अवमानयोः समः शीत-उष्ण-सुख-दुःख-विग्रहेषु च समः सङ्गरहितः। यः स्तुति-आलोचनाम् समं मन्यते, सः चिन्तनशीलः, सदा कस्यापि प्रकारस्य निर्वाह-विहीनः च भवति। ये पुरुषाः आत्मनः सन्तुष्टाः स्वनिवासस्थानस्य स्नेहविहीनाः, ते मयि श्रद्धावान् पुरुषाः। ये भक्ताः भूत्वा निःस्वार्थप्रेमेण धर्ममृतं भक्षयन्ति, ते मम अतीव प्रियाः।"⁴

श्रीमद्भागवतगीतायाम् अपि नवधा भक्तिः वर्णिता अस्ति। नव प्रकारा भक्ति एते यथा -

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्॥⁵

सूक्ष्मचिन्तनेन एषा नवधाभक्तिः आत्मनिवेदनात्मा परमभक्तिरूपेण परिणमति तीव्रभक्तियोगाय सर्वेषु परिस्थितिषु ईश्वरस्य दयायाः कृते आत्मानं त्यक्तव्यम्। यस्मात् कारणात् भक्तस्य वित्तं मृदु भवति अथवा अस्य प्रभावेण द्रवति।

भक्तिः सा मायाविकदण्डः या स्वस्य अद्वितीयस्पर्शेन सर्वान् दोषान् नाशयति, दिव्यहर्षस्य रसेन हृदयं सिक्तं करोति, सर्वं द्रवमानमृदुतायां परिणमयति। भक्तियोग गीतायाम् अपि दृश्यते।

श्रीचैतन्यचरिते अपि भगवन्नामजपः, भगवल्लीलाकीर्तनम्, गद् गद् भावः, अश्रुप्रवाहः, नृत्यहसन-इत्यादिनी विषयिनी साक्षात् प्रत्यक्षसिद्धः। योगदर्शने इयं भक्तिम् ईश्वरप्रणिधानः इति उच्यते- ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पणम्। योगदर्शनेन सह चैतन्यदर्शनस्य अस्मिन् विषयेऽपि सादृश्यः दृश्यते।

कूटशब्दः - त्यक्तव्यम्, पराकाष्ठां, अश्रुप्रवाहः, ईश्वरप्रणिधान, भक्तिः इत्यादयः।

Correspondence:

डा.सुप्रिया बेरा

अनुसन्धानप्रकाशनविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः,

आन्ध्रप्रदेशः-517507

प्रस्तावना

योगदर्शने भक्तियोगः - योगदर्शने भक्तियोगः इत्युक्ते ईश्वरप्रणिधानम्। ईश्वरप्रणिधानम् अष्टयोगाङ्गस्य द्वितीय अङ्गः नियमस्य पञ्चमाङ्गः एव। सरणागतियोगः भक्तियोगः इति कथ्यते। ईश्वरप्रणिधानम् - परमेश्वरे सर्वक्रियाणां समर्पणमित्यर्थः। मनसः विक्षेपं निवारयित्वा शक्तिसंग्रहः सक्रियीकरणं च योगः अयं योगः।

जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते।

विद्यया याति विप्रत्वं ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः॥

चैतन्यदर्शने अपि एवम् दृश्यते यत् - चैतन्यमहाप्रभोः संसारवैराग्यं एवं च भगवद् भक्तिविषयकः चर्चा प्रतिपादिता। योगदर्शनेन सह चैतन्यदर्शनस्य अपि अस्मिन् विषये साम्यं दृश्यते। चित्तनदी नाम उभयतोवाहिनी, वहति कल्याणाय, वहति पापाय च। या तु कैवल्यप्राग्भारा विवेकविषयनिम्ना सा कल्याणवहा। संसारप्राग्भारा अविवेकविषयनिम्ना पापवहा। तत्र वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते, विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्गाह्यते। अभ्यासः वैराग्यः च मोक्षसाधनस्य साधारणतमः उपायः। अन्याऽपि उपायः अनयोः अन्तर्गताः। योगस्य अयं तत्त्वद्वयं गीतायाः उद्धृतः। यथा-
अभ्यासेन हि कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते।⁶

प्रधानांशः - ईश्वरप्रणिधानं सर्वपातकनाशकं विवेकख्यातिद्वारा परमेश्वराऽऽश्रयणेन परममुक्तिप्रदमिति। उक्तं च गीतायां - यत्करोषि यद्द्रासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि कौन्तेय! तत्कुरुष्व मदर्पणम् इति अपर्णञ्च - कामतोऽकामतोऽपि वा यत्करोषि शुभाशुभम्। तत्सर्वं त्वयि सन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् इति रीत्या बोध्यम्। यथा कौर्मै - ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे सम्प्रदीयते। ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम्, नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा। एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। यद्वा फलानां सन्यासं प्रकुर्यात्परमेश्वरे। कर्मणामेतदप्या-हर्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम्। करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तत्। गीतायां च - योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः। सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते। नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्। पश्यञ्छृण्वन्स्पृश-ञ्छिन्नन्नश्नञ्छन्स्वपञ्छसन्।

प्रलपन्विसृजन्नुल्लसन्निषन्निमिषन्नपि। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्। ब्रह्माण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः। लिप्यते न स पापेभ्यः पद्मपत्रमिवांभसा इति। एवं पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति। तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः। मां हि पार्थः! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्। मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि युक्तैवमात्मानं मत्परायणः इति। तथा - ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्। ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना इत्येवं ब्रह्मदृष्ट्या हि परमेश्वरार्पणमुत्तमं बोध्यम्। तदेवं परमेश्वरशरणगतं पुरुषं परमेश्वरः स्वयमुद्धरति, - यथोक्तम् - मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि सत्यन्ते प्रतिजाने प्रियोसि मे इति। ये तु भगवन्तमाश्रित्याऽपि न त्वरन्ते निःश्रेयससाधनीभूते प्रणिधानात्मके भक्तियोगे, तैरपि मुमुक्षुभिः

परमपुरुषार्थस्य परमेश्वरस्य प्राप्तये साधनान्तरैः विशेषतो यतितव्यम्, यत्ने सततं कृते सति दयालुः परमेश्वरस्तमनुगृह्णाति, तेन सोऽपि 'अम्बरीष' वत् आत्मनिवेदी भक्तो भवति। तदाऽस्थ भक्तस्य जाग्रत्स्वप्नादौ सर्वदा निरतिशयप्रेमगर्गनस्मृत्यभ्यासाऽतिशयसम्पाद्यो भक्तियोगः सेवा-पूजन-मालागुम्फन-कुसुमसमर्पण-नामसङ्कीर्तन-स्तुतिनस्कारादिवि-विधप्रकारोऽनुवर्तते, यानि पुनर्लौकिकानि-देहयात्रा-शेषभूतानि तान्यपि परमेश्वराराधनशेषतश्चैवाऽस्य प्रसक्तानि न तु व्यावहारिकाणि। यानि च वर्णाश्रमानुवृत्तानि कर्माणि तान्यपि परमेश्वराज्ञापालनरूपाणि भगवदाराधनात्मकतयैव प्रसक्तानीति भवन्ति। शयनाऽऽसनादिषु सर्वत्रैव सर्वदैव निरतिशयप्रेमगर्भं परमेश्वरस्य स्मरणं कर्तव्यम्, तेन स्मृत्यभ्यासेन मनसो निर्मलता भवति, तस्यां च सत्यां परमेश्वरस्य स्मरणं कर्तव्यम्, तेन स्मृत्यभ्यासेन मनसो निर्मलता भवन्ति, तस्यां च सत्यां परमेश्वरानुचिन्तनमनुवर्तेत चिरं योगकाले इति। स्मृत्यभ्यासो हि ज्ञानेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु वा व्यापृतेषु न सिद्धयेदित्यवश्यमेवादौ परमेश्वरप्रणिधानयोगे प्रवृत्तेन सर्वेन्द्रियाणि परमेश्वरार्थमेव विनियोज्यानि, यथाऽम्बरीषेण - स वै मनः कृष्णपदार-विन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने। करौ हरेर्मन्दिरभार्जनादिषु श्रुतिं चकाराऽच्युतसत्कथोदये। मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्य-गात्रस्पर्शोऽङ्गसङ्गमम्। घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्यां रसनां तदपि। पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरः ऋषिकेश-पदाऽभिवन्दने। एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेऽधियजे भगवत्यधोक्षजे। सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राऽभिहितः शशास ह इति परमेश्वरे सर्वक्रियासमर्पणं कृतम्, तथा योगिनाऽपि कर्तव्यम्। उक्तं च - गीतायाम् - अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव। मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसीति। मोक्षधर्मे च - याः क्रियाः सम्प्रयुक्ताः स्युरेकान्तगतिबुद्धिभिः। ताः सर्वाः शिरसा देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयमिति। आत्मनिवेदनात्मका धर्मा भागवते उक्ताः - श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम्। परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम। आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैर-भिवन्दनम्। मद्भक्तपूजाऽभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः। मदर्थेष्वङ्ग-चेष्टा च वचसा मद्गुणेरणम्। मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनम्। मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च। इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थे यद्व्रतं तपः। एवं धर्मेऽनुष्याणामुद्धवाऽऽत्मनिवेदितानाम्। मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्याऽवशिष्यते इति। एवम् - आत्मानं भगवदेकशेषमवबुध्य सर्वथा परमेश्वरस्याऽऽराधनाय प्रयतमानाः - अत्यर्थप्रेमपूर्वकं सर्वैरपीन्द्रियैरुक्तप्रकारेण परमेश्वरार्थमेव कर्म कुर्वाणा ये भक्तास्ते निर्गुणाः इति। भागवते च - सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यान्ति नरलोकं रजोलयाः। तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः इति। तदेवं भक्तेन क्रियमाणाः सर्वाः क्रियाः मायात्मकसत्त्वरजस्तमोभिः शून्ये परमेश्वरे सम्बद्धाः प्रेमपूर्वकं परमेश्वरार्थमेवाऽनुष्ठितास्तस्मात् स्वयं निर्गुणाः - ताश्च भवन्ति भगवत्प्रसन्नताकारिण्य अत एव सुक्तिप्रदा इति।⁷

ईश्वरप्रणिधानस्य फलं यथा योगदर्शने उक्तम् –
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्।⁸

ईश्वरे-परमेश्वरे श्रीहरौ, प्रणिधानस्य सर्वक्रियासमर्पणस्याऽऽत्मनि-
वेदित्वस्य सिद्धौ सत्यां समाधिसिद्धिर्भवति, प्रथमं सम्प्रज्ञातसमाधेः
सिद्धौ सत्यां ततोऽसम्प्रज्ञातसमाधिः सुदृढो जायते, तत्र स्वेष्टस्य
परमेश्वरस्वरूपस्य दिव्यदर्शनमुपैति योगिजनः, परमेश्वरेण
सहाऽभिन्नतामुपयाति तेन योगी स्वयमपि ब्रह्मात्मभूत इति ख्यायते,
ईश्वरप्रणिधानस्य दाढ्यै यत्प्राप्तव्यं तत्प्राप्तमेव परमेश्वरस्वरूपं
योगिना, नाऽस्य किञ्चित्प्राप्तव्यमवशिष्यते-इति। नचैवं सति-
ईश्वरप्रणिधानेतराणां यमनियमाऽऽसनादीनां व्यर्थत्वमिति वाच्यम्।
नहि यमनियमान्विना परमेश्वरप्रणिधानयोग्यत्वं भवन्ति योगीनः, न
चाऽऽसनानि विना स्थैर्यं भवति कार्यस्य, न च प्राणायामं
विनेन्द्रियमला विदग्धा भवन्ति, न च प्रत्याहारधारणाध्यानादिकं
विना स्वेष्टदेवस्य दिव्यदर्शनं कर्तुं शक्नोति योगी, तस्मात्
यमनियमादीनां सार्थक्यमेव तत्तदंशसहायकतया बोध्यमिति,
समाधिसिद्धौ च देशान्तरे देहान्तरे कालान्तरेऽपि च सर्वं स्वेप्सितं
सफलमेव जानाति, तेनाऽयं योगीभवत्यन्तर्यामीति।

उपसंहारः - स्त्रियः अन्नपानम् ऐश्वर्यम् इति दृष्टविषयवितृष्णस्य,
स्वर्ग-वैदेह्यप्रकृतिलयत्व- प्राप्तावानुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्या-
दिव्यविषयसम्प्रयोगेऽपि चित्तस्य विषयदोषदर्शिनः प्रसंख्यानवलाद्
अनाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्।

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्।⁹

चैतन्यमहाप्रभोः अपूर्णापञ्चमवर्षे प्रवलः संसारवैराग्यः तथा
श्रीकृष्णभक्तिवशात् गृह-द्वार-माता-पितां त्यज्य वृन्दावनधामः
गतवान्। गीतायाम् उक्तं यत् – योगः कर्मसु कौशलम्।¹⁰

साहित्यशास्त्रेषु देवादिविषयकरतिमध्ये भक्तिं समावेशयति। तन्मतेन
सा भक्तिः भाव एव, न च रसः। परं गौडीयवैष्णवा भक्तिं रसमेव-
सर्वश्रेष्ठं रसं मन्यन्ते। रूपगोस्वामिना स्वकीये भक्तिरसामृतसिन्धौ
किञ्च उज्वलनीलमणौ भक्तिरसस्य प्रतिपादनं सविस्तरं कृतमस्ति। स
देवताविषयकरतिं तु साहित्यशास्त्रिण इव भावमेवाव गच्छति परं
भक्तिरसस्य स्थायिभावः श्रीकृष्णविषयिका रतिरेवेति कथयति।
श्रीकृष्णो देवता न, स तु साक्षाद् भगवान् एव। अतस्तद्विषयिका
रतिर्देव विषयिकाया रतेर्भिन्ना सर्वथैवा। अत एव भक्तिरसो न
भावान्तर्गतोऽपि तु स्वतन्त्रो रस इत्येतद् आमनति सः। तत्र
आलम्बनविभावो रामो वा कृष्णः। उद्दीपनविभावो भक्तसमागम-
तीर्थसेवन-सरिद्वनाद्येकान्तपावनस्थलादीनि। अनुभावाः-भगवन्ना-
मजपः, भगवल्लीलाकीर्तनम्, गद्- गद्-भावः, अश्रुप्रवाहः, नृत्यहसन-
रूदनादिकाः।

भक्तिमुद्दिश्य धनञ्जय आह-

प्रतिभक्त्यादयो भावा मृगयाक्षादयो रसाः।

हर्षोत्साहादिषु स्पष्टमन्तर्भावान्न कीर्तिताः॥¹¹

आचार्योऽभिनवगुप्तोऽपि भक्तिरसमधिकृत्य कथयति-

क. एते नवैव रसाः पुरुषार्थोपयोगित्वेन रञ्जनधिक्येन वा, इयता-
मेवोपादेयत्वात्।

ख. अत एव ईश्वरप्रणिधानविषय भक्तिश्चद्धे स्मृतिमतिधृतिउत्साहानु-
प्रविष्टे, अन्यथैव वा अङ्गमिति, न तयोः पृथग् रसत्वेन गणनम्।¹²
श्रीरूपगोस्वामी भक्तिं रसं मन्यमान-आनन्दातिरेकातिशये भूत्वा तदा
भक्तो मोक्षमप्युपेक्षते; तादृश्याः सहस्रगुणानन्दाया भक्तेः रसत्वे-
नाङ्गीकरणं सर्वथैवोचितमिति वदन् अग्रे विचारस्वकीयमित्थ-
मभिव्यनक्ति-

इह अनुभवसिद्धोऽपि सहस्रगुणितो रसो जडेनैव त्वया
कस्मादकस्मादपलप्यते इति।

भक्तिरसः रूपगोस्वामी पञ्चसु रूपेषु विभजते-

१. शान्तभक्तिरसः	शान्तिः स्थायिभावः
२. प्रीत भक्तिरसः	प्रीति स्थायिभावः
३. प्रेयान् भक्तिरसः	सख्यं स्थायिभावः
४. वत्सलो भक्तिरसः	वात्सल्यं स्थायिभावः
५. मधुरो भक्तिरसः	मधुरारतिः स्थायिभावः

मधुसूदनमतेन भागवद्रतिः परिपूर्णरसा। स भक्तिरसः शृङ्गा-
रादिरसेभ्यः प्रकृष्टतर इत्युक्तवैव न तुष्यति, स तु भक्तिरसः सूर्य इव,
अन्याश्च रसाः खद्योत इव इति। स आह-
परिपूर्णरसा क्षुद्ररसेभ्यो भगवद् रतिः।

खद्योतेभ्य इवादित्यप्रभेव बलवत्तरा ॥¹³

वस्तुतो भक्तिरसेऽन्यरसानां स्थितिः सञ्चारिभावसमा, हासादीनां
व्यभिचारिषु पर्यवसानादिति भक्तिरसामृतसिन्धावुल्लेखोऽधि-
गम्यते।¹⁴

आचार्यो मम्मटविश्वनाथौ तु भक्तिं देवविषयकरतिं मन्येते।

ईश्वरस्य आराधना, ईश्वरं प्रति भक्तिः- अस्य प्रधान फल चित्तस्य
स्थिरता। ईश्वरप्रणिधान मानसक्रिया योगः। उपासकेन स्वयं प्रकृष्टः
तथा प्रणवरूपात् ईश्वरे निहितः भवति। परमगुरोः ईश्वरे सम्पूर्णः
कर्मः अर्पणं करणीयम् अथवा कर्मफलस्य आकांक्षात्यागं करणीयम्।
काय-मन-वचने ईश्वरस्य गुणः स्वरूपं च चिन्तनं करणीयम्। हृदये
चिद्रूप ईश्वरस्य चिन्तनं करणीयम्।

स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत्।

स्वाध्याय योगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते॥¹⁵

ईश्वरः शुद्धः अर्थात् धर्म-अधर्म, पाप-पुण्य रहितः, प्रसन्नः, अविद्यादि
क्लेशः रहितः, केवल-बुद्धिः आदि हीनः, अतः अनुपसर्ग अर्थात् जाति-
आयुः भोगात् शून्य पुरुष-विशेषः एवं चिन्तनं करणीयम्।
ईश्वरप्रणिधानात् समाधिसिद्धिर्भवति –

समाधिसिद्धिरीश्वर प्रणिधानात्।¹⁶

बौद्धदर्शनेऽपि एवम् उक्तम्-बुद्धं शरणं गच्छामि।

श्रीकृष्णदेवं परमं पुमांसं

दधाति यो भक्तजनः स्वचित्ते।

स एव धत्ते परमं सुखं तत्

तस्यैव जातं कथयन्ति जातम्॥¹⁷

सन्दर्भः ग्रन्थसूची -

१. अभिनवभारती - डा० नगेन्द्र, प्रकाशक - दिल्ली विश्व-विद्यालय, दिल्ली।
२. श्रीभगवद्भक्तिरसायनम्- गोस्वामिदामोदरशास्त्रि, माधवविष्णु-पराडकरद्वारा ज्ञानमण्डल-मुद्रणालये संमुद्रय्य, १९८४।
३. दशरूपक - डा० सीतानाथ आचार्य, डा० देवकुमार दास, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, 38, विधान सरणी, कलिकाता -6, ओरियेन्ट प्रेस, 2012 .
४. श्रीमद्भगवद्गीता, Printed & Published by: Gita Press, Gorakhpur - 273005, 2013
५. पातञ्जल-योगसूत्राणि, Published by - Prof. M.G. Dhadphale, Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune 411004, 2006.
६. योगदर्शनम् - श्रीकृष्णवल्लभाचार्य, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी 221001, 2001.

सन्दर्भः -

1. शाण्डिल्य सूत्र, 2
2. शाण्डिल्य सूत्र, 2
3. गीता - १२/१८
4. रा०च०मा०, आरण्यकाण्ड, 34.35
5. श्रीमद्भगवत कल्याण योगाङ्क, पृ० 212-13
6. गीता-६/३५
7. योगदर्शनम्, द्वितीय अध्यायः, पृष्ठा संख्या - १६२-१६४
8. योगसूत्रः - २/४५
9. योगदर्शनम्-समाधिपादः-१५ सूत्र
10. गीता-२/४०
11. दशरूपकम्-४/८३
12. अभिनवभारती
13. भगवद्भक्तिरसायन-पृ० २७८
14. भक्तिरसामृतसिन्धु-पृ० ७४
15. वि०पु० ६/६/२
16. पा०यो० २/४५
17. चैतन्यचरितम्-५/९